

נצרות ואיללות

השאלה אם הנצרות נחשבת כאיללות ממש או איללות למחצה, לשליש ולרביע הטרידה רבים מאז הופעתה. אך לא היתה תקופה בה אפשר היה לנתח את הבעיה בצורה שקולה ללא פחד ומורא כפי שניתן בדורנו. חכמי ישראל שישבו בארצות לא-נוצריות, אף הם לא היו חופשים להביע כל אשר בלבבם, שמא יגיעו ספריהם לידי הנוצרים וינקמו ביהודי ארצותיהם. גם הדברים שנכתבו "צונזרו", תוקנו או הושמטו בכתבי היד או בדפוסים הראשונים, כדי שלא לסכן את המחזיקים בספרים הללו. גם בתלמוד הבבלי שונו והושמטו משפטים רבים בשל כך (חלק מהדברים או הרוב כונסו בחוברת "השמטות הש"ס").

בשריד של ספר מאת חכם אלמוני, שחי בתקופת הש"ך, הט"ז, השל"ה ועוד, שעסק בפולמוס נגד הנצרות, נאמר:

"כפי אמונת הנוצרים שכתבתי בדף 33 נסתפק לנו אם קינה אחת שאומרים אותה בט"ב ובתקון חצות הלילה על חורבן הבית והיא כתובה בשבת איכה: 'בורא עד אנא יונתך במצודה תוך פח המוקש' ובבית אחת ממנה אומרים הכי: 'יועצים עליה עצות היא אנושה זרים העובדים אלילים שלווה, כי אין להם בושח'. והאומרים אלילים ג' מכונים לנוצרים שיש להם שילוש וקורין אלילים לשילוש הנוצרים.

עתה נסתפק לנו שכיון שהנוצרים מאמינים באין סוף סיבת כל הסיבות כאשר כתבתי בדף הנזכר אלא שתועים הם על פי השמועה שנאמר להם ביסודי האלהות אם מותר לנו לומר אלילים ג' ולקרות אמונתם של אלו ע"ז (עבודה זרה), או דילמא כיון שמאמינים בסיבה ראשונה ומה שתועים הם הוא בהשתלשלות האלהות בבריאה או קודם לה אסור לאחר ולגדף ואין עבודתן נקרא ע"ז ממש מכל וכל?¹

מחבר הספר ביקר כנראה גם בירושלים ושאל את השאלה לחכמיה ומדבריו אנו למידים, שאף הם נמנעו מלומר דברים ברורים בנושא זה —

1 כתב יד אדלר 3354 שבבית המדרש לרבנים בניו-יורק. זהותו של המחבר לא ידועה. את זמנו אנו למידים מכך שהוא מזכיר 'בזמן הזה היא שנת ה'תמ"ז ליצירה'; ראה "ארץ ישראל" כ"ד, עמ' 188.

"ונסתפקו גם הם בענין והחכמים נמנעו לומר קינה זו כל עיקר שלא לבוא במכשול".

המניעה מלומר קינה זו אינה נובעת — כדעת חוקרים מסויימים — מכך שלא רצו לבוא במכשול ע"י הקביעה שהנצרות היא אלילות, אלא דוקא ההיפך מסברה זו. בגרסות אחדות הופיעה הקינה בניסוח "מתוקן": "...העובדים אלילים כי אין להם בושח" (המלה שלושה הושמטה, כדי שלא להרגיש במי מדובר). בניסוח המתוקן אין כל קביעה שהנצרות היא אלילות. כשהם נמנעו מלומר קינה זו "כל עיקר" כלומר גם בניסוח "המתוקן", מוכיח הדבר שלדעתם של חכמי ירושלים בעת ההיא, הניסוח המקורי של הקינה הוא העיקר, אך לאמרה לא יכלו מטעמים מובנים, לכן נמנעו מלאמרה "כל עיקר".

עכ"פ ברור שבעיני מחבר הקינה, נחשבה הנצרות לאלילות ממש. בביטוי "אלילים שלושה" מרגיש המחבר, כי גם אמונתם בה' (אליה צירפו את האשה ובנה) היא אלילית, מאחר שאין הם מאמינים באחדות ה' המוחלטת. גם מי שמאמין באחד עשוי להיות עובד אלילים, במדה ואין הוא מאמין בה'. המאמין באליל אחד בלבד, אין אמונתו מוציאתו בשל כך מידי אלילותו, ולא כל שכן המאמין בשילוש.

מן הראוי להדגיש שיש להבדיל בין הנצרות לנוצרים. גם אם יתבהר שהנצרות היא אלילות פשוטה כמשמעה, אין היא הופכת כל "נוצרי" לעובד אלילים. ישנם "נוצרים" שאינם מאמינים בדוקטרינות, כפי שנוסחו ע"י מעצבי דת זו בתקופת התפשטות הנצרות. אנו דנים על הנצרות כפי שהיא מופצת ע"י הכנסייה הנוצרית וכפי שהיא מקובלת על המוני העם ואין אנו דנים על הנוצרים. אליהם יש להתייחס כאל יחידים, כל אחד לפי אמונתו, השקפתו ומעשיו.² יש שלמרות השתייכותו לדת הנוצרית, אין הוא מאמין אלא במה שדת זו ספגה מן היהדות.³ בעל אמונה כזו נחשב כגר-תושב ונמנה על חסידי אומות העולם.⁴

2 ארנולד טוינבי, ההיסטוריון הבריטי הגדול, הידוע גם כשונא ישראל משתדל בכל כוחו להוכיח, כי הנצרות קיבלה מעט מאוד מתורת ישראל. לדעתו היא קיבלה רק מעט מתורת פילון, שהיה מקרה יוצא דופן ודמות מבודדת בקרב היהדות, ועיקר מפעלו לא היה אלא פירוש הפילוסופיה האפלטונית, ברוח חוקי משה בדרך הדחק והאונס. לא נדון כאן על טיבו של פילון, אם היה פילוסוף יהודי בסגנון יוגי, או פילוסוף יוני ברוח יהודי, אך אין צל של ספק שהנצרות הקדומה ספגה רבות מרעיונותיו של פילון, כגון דרך הפירוש האליגורי, את רעיון הלוגוס ורוח הקודש ועוד שהפכו ליסודות האמונה הנוצרית. ברם, לא זו אלא אף זו מתורת ישראל ומהאמונה היהודית ספגה הנצרות רבות. פרופ' הארי וולפזון מאוניברסיטת האווארד פירסם ספר "הפילוסופיה של אבות הכנסייה" Harry a; wolfson, The Philosophy of the Church Fathers כ"א, בהוצאת אוניברסיטת האווארד, בו הוא דן באריכות על שורשי תורת הנצרות בכתבי הקודש, במדרשים ובמאמרי חז"ל. נכון שבתקופת טוינבי (תקופתו) לא נשאר הרבה בנצרות מהאמונה היהודית, אך לא על החווה דן ההיסטוריון. עכ"פ החיובי שבאמונה זו מקורו ביהדות. אמנם להיחשב כ"גר תושב" חייב הוא לקבל על עצמו את קיומן של שבע מצוות "מפני

גוי ואמונת היחוד

בטרם נברר סופית אם הנצרות היא אלילות, עלינו לברר תחילה האם מצווה גוי על אמונת היחוד? לכאורה, פשוט הדבר, אם נאסרה עליו עבודת אלילים (המצוה הראשונה בין שבע המצוות, שצווי בני נח וקודם להם אדם הראשון),¹ הרי חייב ומצווה הוא על אמונת היחוד. ברם, רבים חושבים שלמרות שנאסרה עליו עבודה זרה, אין הוא נענש כאשר הוא מאמין בה' ובמשהו נוסף. המקור לרעיון זה הוא בר"ן, רבנו ירוחם ותוספות.² בעקבותיהם מביא הרמ"א "ויש מקילין בעשיית שותפות עם העכו"ם בזמן הזה, משום שאין העכו"ם בזמן הזה נשבעים בע"א (עבודת אלילים) ואע"ג דמזכירין הע"א מ"מ כוונתם לעושה שמים וארץ אלא שמשתפים שם שמים ודבר אחר... דהרי אין מוזהרים על השיתוף".³

ברם, כאן מתעוררות מספר שאלות. אם הגוי אינו מצווה על שיתוף, מדוע הרמ"א עצמו מכנה אותם עכו"ם? מהו ההגיון העשוי להסביר ש"דבר אחר" אינו נחשב עוד כ"עבודה זרה" אם משתפים אותו עם שם שמים? על סמך מה מבטלים את האלילות של "דבר אחר"? יתירה מזו, הרי כל האומר או המאמין, כי הבורא אינו יחידי הינו מין כלשונו של הרמב"ם:

"שיש שם אלוה אחר חוץ מזה עובר... לא יהיה לך אלוהים אחרים על פני" וכופר בעיקר".⁴

"... והאומר שיש שם מנהיג אבל הן שנים או יותר; והאומר שיש שם רבון אחד אבל שהוא גוף ובעל תמונה; וכן האומר שאינו לבדו הראשון וצור לכל וכן העובד כוכב או מזל וזולתו כדי להיות מליץ בינו ובין רבון העולמים, כל אחד מחמשה אלו הוא מין".⁵

שציווה בהן הקב"ה בתורה והודיענו ע"י משה רבנו שבני נח מקודם נצטוו בהן" (רמב"ם הל' מלכים פ"ח, ה"א) ובלי קבלה זו אין הוא נחשב אלא "מחמיהם" (שם). אולם חרף זאת, גם לא קיבל זאת על עצמו, הרי הוא נחשב בהרבה מובנים כ"גר תושב" וההבדלים בין שני אלה אינו רב (ראה "ושב הכהן" סי' ל"ח, דפוס אלטונה, דף פ"ו, א).

3 ראה הערה לעיל; ראה גם בספרי "מבוא לתורה שבכתב ושבע"פ" פכ"ה, עמ' 249—256.

4 ראה בספרי שם.

5 ר"ן עבודה זרה סוף פ"א; תוספות בכורות ב, ב, כפי שמוכח ברמ"א (ראה הערה הבאה והערה *).

6 רמ"א או"ח סוף סי' קנ"ו.

7 רמב"ם הלכות יסודי התורה פ"א, ה"ו.

8 שם הלכות תשובה פ"ג, ה"ז. ראה "תורה שלמה" כרך י"ט, מעמ' 288 ואילך דיון בנושא זה. ואם לחשוך לכך לומר, הרי זו רק דעתו של הרמב"ם אך הראב"ד חולק עליו בזה, אינך אלא טועה. אף הראב"ד אינו מתיר הגשמה, הוא חולק על הכינוי "מין" בלבד. וגם זאת בתנאי, שהדבר נובע מטעות בהבנה לא-נכונה של האגדות. ר' יוסף אלבו מביא את דעתו של הראב"ד ומבהירה: "אבל מי שמחזיק בתורת משה ויאמין בעיקריה, ושואל לחקור על זה מצד השכל והבנת הפסוקים הטהו העיון לומר... אין לכנות מין (ספר העיקרים) מ"א,

ומין גרוע בהרבה מובנים מעובד אלילים (ראה להלן). נשאלת איפוא השאלה לאן נעלמת האלילות בזמן שגוי עובד לאל אחר או מגשים את ה' ? היש הגשמה גדולה מזו — להוליד (לא לברוא) בשר ודם ? (ראה תשובת הרד"ק לנוצרים, בפרושו לתהלים פ"ב, מובא ב"חסרונות הש"ס", על האבסורד שבטענתם זו). כאמור, אי אפשר היה לפנים לדון בהרחבה ללא פחד ומורא בנושאים אלה. כל פגיעה בדתם סיכנה חיי יהודים. חכמי ישראל חששו לסכן יהודי ללא הכרח, לכן ניתלו בכל קולא אפשרית בנושאים אלה. היום יתכן כי חייבים לחדש את הדיון ולברר את הנושא ולהעמידו על בוריו ואמיתותו.

ביחוד כשאין אנו יודעים, אם הדברים שנכתבו ע"י גדולי ישראל, לצאת ידי חובה כלפי השלטונות נכתבו (לעתים מתקבל על הדעת שאכן כך היה), או שהם חשבו כך. הדברים מתערפלים במיוחד, מפני שגם אלה האומרים שהנוצרים מאמינים בבורא עולם ואין הם בכלל עכו"ם, מכנים אותם בכל הזדמנות אפשרית בשם "עכו"ם ; עובדי עבודה זרה ; עובדי אלילים" וכדומה. אחד מגדולי ישראל ומיחידי סגולה רבנו אפרים ב"ר יעקב הכהן (שע"ו/ 1616 — י"ג, סיון תל"ח/ 1678), בן דורם של הש"ך, הט"ז וסבו של ה"חכם צבי", הנחשב בין גדולי הפוסקים, עורר בקיצור את השאלה של השיתוף אצל גוי. הוא מסיק, כי רבים טעו בהבנת הר"ן ותוספות. לדעתו הפירוש שאין הגוי מצווה על השיתוף הוא, כי מותר לו להאמין שהקב"ה ברא מלאך או כל כוח אחר שמסר בידו את השליטה על כוח מסויים או על עם מסויים וכדומה. אך אין

פ"ב). גם בעל התשב"ץ דברו על כך אומר בין היתר : "ובכאן הגיע הדיבור בלימוד זכות על חכמי אומתנו אשר עלה בידם דעות נכריות אסור להאמין בהם... כיון שהם שלימים באומנתם, נזהרים מעבירות התורה ומוחזקים בקיום המצוות כהוגן", וטעה בעיקרון זה, אין לכנותו "מין" (בהקדמה לפרק ט' של פירושו לאיוב). גם הרב"ז חזר על כך : "ולא מצאתי טעם לפטור מן העונש, זולת מפני שהוא טועה בעיונו" (שו"ת הרב"ז, ח"ד, סי' קפ"ז). עכ"פ כל הסתייגויות אלה אינן חלות על מאמינים בנצרות. אין הם מקיימים מצוות התורה כהוגן, אין הם מאמינים ומחזיקים בתורת משה והם לא באו לשיבוש הדעות בשל "אגדות משבשות". מיסדי הנצרות בקשו לייסד דת אלילית למחצה, אך אי-אפשר לשלב אפילו "אלילות כלשהי" עם המושג "אחדות הבורא". אפותיאוסיוס עם מונותאיזם הם שני ניגודים מוחלטים.

9 ר' משה ב"ר ישעיהו כ"ץ חיבר פירוש דרשני על האגדה בשם "מטה משה" (ברלין תס"א). בפילפול דרשני הוא מדבר בגנות הגויים ובצד העיר את ההערה הבאה : "עכשיו חסידי אומות העולם, שעושים עמנו חסד גדול, אינם בכלל א"ה (אומות העולם) דדוקא כל גויים שוכחי אלוקים עתיד הקב"ה לנקם נקמתו... ולא כן עכשיו ת"ל שאנחנו יושבים בהשקט ושאנו ביניהם, וברוך ה' אשר לא עזב חסדו ואמתו מאתנו, שאם מטיבין לנו בכל טוב המקום ית' (יתברך) ישלם שכרם במהרה בימינו יבוא המבשר שלום ולהטיב למטיבים" (גי'ו, ע"א). הוא לא דן בפסקי הלכות, ולא על מחות הנצרות. מורגש כי חש צורך להתנצל בפני הדת השלטת ואף בתוך ההתנצלות הכניס תנאי "שעושים עמנו חסד..." ו"שאם מטיבים לנו". כלומר הוא דן אותם לא מבחינה השקפתית-רעיונית, אלא מבחינת יחסם ליהודים בלבד. הרמז שקוף למדי. כיוצא בזה ההודעות של המחברים בראש ספריהם, שדבריהם על עכו"ם מכונים לעובדי אלילים שבימי קדם ולא לנוצרים (ראה להלן).

הכוונה שמותר לשתף אליל או כל גוף או מהות אחרת עם ה'. כי מי התיר לו לעבוד אליל? ¹⁰

דבריו מתקבלים על הדעת ונראים תואמים את האמת. ואכן קבע הרמב"ם ראש פוסקי הלכות בישראל, כי הנוצרים הם עובדי אלילים. ואם נדייק בדברי מחברי שולחן ערוך יתברר שחרף הדברים שציטטנו למעלה, סוברים אף הם, כי הישמעאלים בלבד ¹¹ אינם עובדי אלילים, ¹² לא כן ביחס לנוצרים. אליהם מתייחסים בדרך כלל כאל עובדי אלילים, פרט ליחידים היוצאים מהכלל. ¹³ "הכל תלוי במזל אפילו ספר תורה שבהיכל", חרף זאת ש"אין מזל ישראל". יש שאימרה משתרשת בתודעה ללא כל הצדקה ואיש אינו יודע להצביע על המקור לאימרה ועל היסוד להבנה המוטעית שלה. בחקרי נושא זה התפלאתי על הרעיון, שגוי אינו מצווה על השיתוף. שמחתי בעת שמצאתי את דברי בעל "שער אפרים" שהבאתי לעיל. והנה מתברר שגדולי ישראל אחרים, באופן בלתי תלוי, הגיעו לאותה מסקנה. כך שדבריו מקבלים יתר תוקף ונראים אמיתיים. אף בעל "מעיל צדקה" (הוא כתב את הספר בעילום שם, ופורסם לראשונה ע"י נכדו בשנת תקצ"ה. ה"נודע ביהודה" — גם את דעתו נזכיר להלן — בהסכמתו לספר גילה, כי מחברו הוא הגאון המפורסם מהר"ר יונה לאנד-סופר) מתפלל על הרעיון ואומר:

10 ראה פרק "גרים וגויר" בהערה 100 וצרף לעניננו כאן. שו"ת "שער אפרים" סי' כ"ד; באשר לדברי התוספות (בכורות שם) שמשמע מהם אחרת, יש לדעת, שאין אנו יודעים טיב אמונת הנוצרים בתקופת רבנו תם ובסביבת מגוריו. הנצרות כוללת בתוכה כתות מכיתות שונות החלוקות בעיני אמונה ודוקטרינות. אף הם שינו את דוקטרינות דתם לעתים קרובות (ראה בספרי "זרמים וכתות ביהדות" פרק "נצרות").

11 כבר הערתי בהודמנויות שונות, כי יש להבדיל בין האיסלם שבתקופת הרמב"ם, שהפיץ אמונת היחוד לבין דת האיסלם בתקופה מאוחרת יותר, שאימצה לעצמה גם רעיונות אליליים.

12 על הדיון ש"כל מי שאינו עובד אלילים, כגון גר תושב אינם יכולים לבטלה (עבודה זרה)" (יו"ד, קמ"ו, ס"ה) ממשיך בעל ההערה על אתר: "ישמעאלים שאינם עובדי עכו"ם..." (בשם בית יוסף בשם הרמב"ם).

13 ראה לשון המחבר (המבוססים על דברי הרמב"ם): "כל עכו"ם שאינו עובד אלילים יינו אסור בשתיה ומותר בהנאה" (יו"ד קכ"ד, סעיף ו'). על כך מעיר הט"ז על אתר (ס"ק ד): "כגון הישמעאלים...". בנוגע לישמעאלים הרי באופן כללי נחשבים שאינם עובדי אלילים. לא כן בנוגע לנוצרי. כאן חל הכלל על כל יחיד ויחיד מה מעשיו. יש מקום להניח, שר"י יוסף קארו השמיט בכוונה "כגון ישמעאלים", כי בזמנו אף הם לא היו נקיים מאלילות. ראה לעיל הערה 11).

אין מקום לשאלה, אם אין הוא עובד אלילים מדוע יינו אסור לשתיה. יין של נוכרים נאסר בשל שתי סיבות: (א) משום חיתון, (ב) משום ניסוך לעכו"ם. בשל הסיבה השניה נאסר יינם גם בהנאה. אולם כשהסיבה השניה אינה קיימת, נשאר עדיין האיסור משום חיתון (ראה "זרמים וכתות ביהדות" עמ' 353 הערה 90).

גם הש"ך מעיר בהודמנות אחרת (יו"ד, קכ"ד, סקי"ב): "עכו"ם שאינו עעכו"ם כגון הישמעאלים שנגע בו רמב"ם שם והמחבר השמיטו נראה דס"ל דלאו דוקא וכמ"ש בב"י במסקנה דכל עכו"ם שאנו מוחזקים בו שאינו עכו"ם דינו כאומה דלא פלגי ע"א".

"ואני אומר נשתקע הדבר ולא נאמר, דמהיכי תיתי נימא שאין ב"נ (בני נח) מצווים על שיתוף כזה (הוא מתייחס בדבריו לטענה שהושמעה, שהכוונה שלבן נח מותר להאמין באלילים שהם משניים ובדרגה נמוכה ולא שהם שוים לבורא העולם) כיון שמוזהרים בו מצוות שלהם? (שהראשונה היא עבודה זרה)... והנ"ל (והנראה לי) כי דברי תוספ' יובנו בק"ל (בקלות) דר"ת התיר לקבל מהם בזמן הזה השבועה שאין תופסים שם אלוקים בשבועתן ומה שמזכירים עם קדושיהם שם אלוקים או שם בורא ודומיו מתארי השם אבל אינם מזכירים עצם שם עבודת כנענים שלהם, מותר כי כוונתם לבורא שמים וארץ... — והוא מסיים — כמ"ל (כך נראה לי) כוונת תוספות בלי ספק והארכתי בו למען נדע כי האמת בזה עמנו" (סי' ל"ח).

ר' יחזקאל לנדוי, גדול הרבנים בדורו, הידוע על שם ספרו המונומנטאלי "נודע ביהודה" הגיע לאותה מסקנה בטרם ראה את דבריו של ר' יונה (את דבריו של בעל "שער אפרים" לא ראה). הוא יצא בחריפות בלתי רגילה נגד קבלת הרעיון כפשוטו, כי הנכרים אינם מצווים על השיתוף:

"... וזה גופה מנ"ל להחכם הזה דאין הנכרים מצווים על השיתוף? ואף שדבר זה מורגל בפי כמה חכמים שאין הנכרים מצווים על השיתוף וגם בכמה ספרים מדרשות ואגדות השתמשו בהקדמה זאת. ואני יגעתיו ולא מצאתי דבר זה לא בשני התלמודים הבבלי והירושלמי ולא בשום אחד מגדולי הראשונים, ואילו היה זה אמת הו"ל להרמב"ם להביא בהלכות מלכים לפסק הלכה שאין הנכרי מצווה על ע"ז בשיתוף ולמה זה השמיט דין זה? גם זה הוא מוכיח דאין חילוק בעובד ע"ז בין ישראל לנכרי..." ("נודע ביהודה", מהדורה תנינא, יו"ד, סי' קמ"ח).

הוא מגיע באופן בלתי תלוי לאותה מסקנה של בעל "מעיל צדקה". הוא שמח כאשר נודע לו כי כיוון לדעתו אך לא מטעמו. גם ר' רפאל זיסקינד הכהן כ"ץ (1722—1803), רבה הגדול של ערים ואמהות בישראל מינק, ראקוב וילקומיר, פינסק פוזנא ולבסוף רבן של "שלוש הקהילות" אה"ו (אלטונה, המבורג וונסבקי) מגדולי הלוחמים נגד ההשכלה ומחבר הספר הנודע "ושב הכהן", מגיע אף הוא לאותה מסקנה, מבלי שראה את הדברים שציטטתי, שאין להעלות על הדעת שנוכרי אינו מצווה על השיתוף. הוא טוען כי בר"ן לא כתוב כלל מה שהרמ"א מצטט בשמו. * הר"ן אינו מתייחס כלל לנושא

* ראה לעיל הערה 5. פרט אחד לא היה, כנראה, ידוע לגאון זה, כי הרמ"א עצמו לא ציין את המקורות להגהותיו. הוא חיבר את ספרו, או יותר נכון, הוא רשם את הערותיו על שולחן הערוך של ר' יוסף קארו באותה צורה כפי שמהר"י קארו כתב את ההלכות ללא ציון המקורות. המקורות על הערותיו של הרמ"א נעשו ע"י אחר (ראה "ברכי יוסף" להחיד"א סי' ת"ע אות ג; "יעיר אזן" לנ"ל מערכת אות נ' אות ט"ו, שם הוא אף מדגיש, "דלפעמים לא צדק המציין"; ראה שרי חמ"ד, הוצאת "בית הסופר" כרך ר' עמ' 99 הרבה מקורות המדגישים פרט זה).

ה"שיתוף". הוא מפרש את דברי התוספות, שכוונתם שמותר להביא אותם לידי שבועה, אך חס לייחס להם כוונה להתיר לנכרי שיתוף. ר' רפאל מסיים את הדיון:

"ואם אמנם אין הכרעתי (הוא לא ידע על אחרים שסברו כך) הכרעה נגד רבנו ירוחם, אך תורה היא כו' ומה אעשה כי לבי אנסא לומר הנלפע"ד (= הנראה לפי עניית דעתי) דמה שכתבו התוס' בני-נח לא הוזהרו על כך, קאי על איסור לישיב בשם ע"ז".

הוא שמח כאשר גילה אחר כך, כי בעל "שער אפרים" הגיע לאותה מסקנה, שאין כל מקום להתיר לבני נח להאמין בשיתוף.^{13*}

13* ראה שו"ת "ושב הכהן" סי' ל"ח, בדפוס אלטונה דף פ"ו, ע"א. כל אלה שהוכרנו מנסים לפענח את המקור המקראי לרעיון זה ודחו את כל האסמכתאות שנראו להם כאפשריים. כמדומני, שהמקור לרעיון זה מצוי בפסוק השני של עשרת הדברות: "לא יהיה לך אלוהים אחרים על פני" (שמות כ), כלומר, בנוסף לה'. ואכן חסמ"ג (מצוות לא תעשה א) לומר מכאן את איסור השיתוף (ראה שם בהגהה). דבריו מבוססים על דברי במדבר רבה (פ"ח-ד). עשרת הדברות לישראל ניתנו ולא לאומות העולם. מכאן שאין מצווים על השיתוף. אולם מכאן לא ניתן ללמוד הלכה למעשה כמקרה של נצרות. לא ברור מה כוונת הפסוק. בעלי הדרשות כבר עמדו על כך, שאם מדובר בעבודה זרה, הרי נאמר "לא תעשה לך פסל..." (ראה מכילתא על אתר ועוד ועוד). עובדה היא, כי איסור עבודה זרה הוא במיתת ביי"ד ואילו איסורו של פסוק זה אינו אלא לאו (ראה רמב"ם יסודי התורה פ"א, ה"ו). יש מקום להניח, שכונת הכתוב כאן הוא כפי שבעל "שער אפרים" רוצה לפרש את דברי התוספות בענין שיתוף שהותר לנכרי, דהיינו להאמין שהקב"ה מסר, כביכול, כוח לאחד מברואיו לשלוט על פרט מסוים וכדומה. הפסוק כאן בא לאסור על ישראל דבר זה.

אפשר לאור הדברים להבין כך את הפסוק בירמיהו: "כה אמר ה': אל דרך הגויים אל תלמדו ומאותות השמים אל תחתו, כי יתתו הגויים מהמה" (י, ב). אין הפירוש, כי לגויים יש מה לפחד מאותות השמים, שהם נתונים, כביכול, תחת השפעת הכוכבים וכדומה, אלא הפירוש הוא, שלכם אסור אפילו לחשוב על כך. לא כן הגויים. הם לא צוו על כך. לכן מותר להם להאמין בכך, אף שאין זו המציאות כפי שידוע כעת, כי אין זו סיבת לקויי המאורות וכדומה.

ואכן ברוח זו מפרש רב, אחרון התנאים וראשון האמוראים את הפסוק: "פן תשא עיניך השמימה... ונודחת והשתחית להם ועבדתם, אשר חלק ה' אלוהיך אותם לכל העמים תחת כל השמים" (דברים, ד, יט), ממנו משתמע, לכאורה, כי לכל העמים מותר לעבוד ולהשתחית לצבא השמים. על כך אומר רב: "מלמד שהחליקן בדברים כדי לטרוץ מן העולם" (עבודה זרה נ"ה, א). ור"ש לקיש הוסיף: "אם ללצים הוא יליץ...". מאחר והם רוצים בכך, מאפשר להם הקב"ה למצוא סמוכין לרעיונות השוא שלהם.

גם בפסוק: "לא תעשון אתי אלהי כסף ואלוהי זהב לא תעשו לכם" (שם, כ, כ), אפשר לראות אסמכתא, שרק ישראל צוו על השיתוף. במדרשי חז"ל כבר העירו: "אם לעבדן כבר נאמר 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה'" (ראה מדרש הגדול על אתר). הם למדו מכאן הרבה הלכות. ברם, אין המקרא יוצא גם מדי פשוטו. לפי פשוטו של מקרא, ניתן בהחלט

הנצרות אלילות

הרמב"ם אומן הניסוח וראש הפוסקים בישראל הכיר מקרוב את שתי הדתות הנצרות והאיסלם והרי קביעתו:

"...ודע שזאת האומה הנוצרית הטועים אחרי יש"ו אפילו שדתותיהם משונות, כולם עובדי עבודה זרה ואידיהן כולם אסורים וראוי לנהוג עמהם בתורת מה שינהוג עם עובדי ע"ז ויום ראשון¹⁴ בכלל אידיהן של גויים ולפיכך אסור לשאת ולתת עם מי שמאמין ביש"ו באחד בשבת כלל בשום דבר והכל ינהג עמהם באחד בשבת מה שינהג עם עובדי ע"ז ביום אידם וכן ביאר התלמוד"¹⁵.

גם בספרו המונומנטאלי "יד החזקה", שכל בית ישראל נשען עליו, הוא קבע ברורות כי "הנוצרים עובדי עבודה זרה הם"¹⁶.

גם מחברי השולחן הערוך, למרות הקלותיהם בנוגע לסתם יינם של נוצרים (הסיבה היא שאין הם מנסכים יין ולא שאינם עובדי אלילים)¹⁷ ולגרימת שבועה, רואים בנוצרים עובדי אלילים. בנוגע ל"דיני חגי האלילים" אומר המחבר:

"יש אומרים שאין כל הדברים אלו אמורים אלא באותו זמן אבל בזמן הזה אינם בקיאים בטיב אלילים לפיכך מותר לשאת ולתת עמהם ביום חגם ולהלוותם וכל שאר הדברים"¹⁷.

להבין, שהכוונה ל"שיתוף", כלומר, לא לעשות "אתי" גם אלה כסף או זהב וכדומה (ראה אבן עזרא על אתר הרואה כאן אזהרה ל"אמצעים", ולדעתו כוונה אזהרה זו למעשה העגל, שאף הוא לא נעשה לאליל ממש, אלא ל"אמצעי" בינם לבין ה'). (ראה גם רשב"ם על אתר). אין כל מניעה ללמוד הלכה מפסוק, למרות שחז"ל או הקדמונים לא ציינו זאת (ראה "נמוקי יוסף" בבא קמא פרק החובל; מבוא לתורה בכתב ושבע"פ עמ' 52). יתרה מזו אומר בעל "לחם משנה", שאין קפידה ללמוד הלכה מפסוק אחר שלמדו חז"ל אותה הלכה (ראה הלכ' יסודי התורה, פ"ט, ה"א; ראה גם תשובות הרמב"ם סי' ק"ו ו-קל"א; יד מלאכי, כללי הרמב"ם סי' ד; ראה גם "סופרים וספרים" להרב זיו, עמ' 273/4; ראה גם מאמרי ב"שמעתין" גליון 32 בעמ' 15, דוגמאות רבות על אסמכתא הלכתית במקרא שונה מזו שבתלמוד).

14 ראה להלן דברי הרמ"א על ניט"ל ו-1 בינואר.

15 פירוש המשניות לעבודה זרה פ"א, מ"ג. הקטע מצוי בכתבי היד, מודפס ב"חסרונות הש"ס", עמ' ל"ז; ובפירוש המשניות בתרגומו של הרב קאפח. ברוב הדפוסים הושמט קטע זה (ראה הערה הבאה).

16 הלכות עכו"ם פ"ט, ה"ד. כמעט בכל הדפוסים חסרה הלכה זו לחלוטין. לאחר הלכה ג' באה הלכה ה'. בדפוסים אחדים הוחלפה המלה "נוצרים" ב"אדומים". ההתייחסות של הרמב"ם לנצרות לא בא לשבחא אלא על מה שיש בה (ראה בספרי "זרמים וכתות ביהדות" עמ' 327-330, שם הרחבתי את הדיבור על כך).

17 "ובזמן הזה שאינו שכיח שהאומות מנסכים לעכו"ם י"א דמגע עכו"ם ביין שלנו אינו אסור בהנאה" הרמ"א בשם ראשונים יו"ד סי' קכ"ג, סעיף א.

ה"יש אומרים" אינם חולקים על עצם אלילותם, אלא שלדעתם אין הם בקיאים בטיב האלילות וכל מה שהם עושים בימי חגיגה אינם עושים לשם האלילים. אולם האלילות בעינה עומדת. אם עדיין לא ברור לחלוטין שהכוונה כאן לנצרות ולנוצרים, אצטט את דברי הרמ"א באותו סעיף:

"וכן אם שולח דורון לעכו"ם בזמן הזה ביום ח' שאחר ניט"ל שקורין ניי"א יא"ר...". כאן מודגשים מפורשות חגי הנוצרים (24 בדצמבר ו-1 בינואר).

רבנו יהודה החסיד, בן דורו של הרמב"ם ובעלי התוספות אומר מפורשות:

"לא ילמד אדם לגלח (= כינוי לכומר נוצרי) אותיות (יש דעה שהכוונה רק לעבריות, ר' ראובן מרגליות; ויש דעה שהכוונה גם לדברי תורה הכתובים באותיות לועזיות, הרב וולנר, ב"התורה והמדינה", כרך ט—י, עמ' תקט"ו) ולא ינגן לפניו זמר פן ינגן הגלח בעבודה זרה שלו אותו ניגון. וכל שמנגנים בפני ע"ז לא יעשה אותו ניגון להקב"ה" ("ספר חסידים" אות רל"ח).

הוא ראה בנצרות עבודה זרה ובכמריה משמשי אלילים.

רבנו שלמה בן אדרת (הרשב"א, 1235—1310), גדול חכמי ישראל בספרד בדורו, שהכיר את הנצרות מקרוב, ואולץ לנהל ויכוחים בעל פה ובכתב עם ריימונדוס מרטיני, שחיבר את ספרו *Pugio fidei* (פגיון האמונה), המלא שטנה על היהודים והיהדות, ועם אחרים שכמותו, כתב על אמונה זו:

"...פירוש העושה יום ראשון של שבת לשם הנוצרי לעולם אסור לשאת ולתת...".¹⁸

כך הוא מפרש את דברי הגמרא בתחילת מסכת עבודה זרה. לעניננו אין זה משנה, כי בהלכה למעשה הוא מסתמך על בעל "התרומות" בשם רש"י¹⁹ — "דעכשיו הוא מותר לשאת ולתת עמהם ואפילו ביום אידם".

ולא מפני שהנצרות הפסיקה להיות אלילות, אלא —

"דקים לן בגוייהו דבזמן הזה לא אדוקי כולי האי ולא אזלי ומודי...".

כלומר, מפני שהנוצרי אינו שומע ומקיים את הנצרות. אך מי שהולך ומודה בה, נחשב כעובד אלילים לכל דבר.

ר' בנימין אהרן ב"ר אברהם סלניק, תלמידם של הרמ"א, המהרש"ל ועוד, מגדולי הפוסקים בדורו (חבירו ובר-פלוגתיה של המהר"ם מלובלין), נשאל אם

18 "חידושי הרשב"א" לעבודה זרה, הוצאת מוסד הרב קוק, תשכ"ו, עמ' ה.

19 ראה ספר התרומות סי' קל"ד; סמ"ג עשין מ"ה.

מותר להשאיל בגדים ותכשיטים לנכרים (קרי נוצרים) ביום חגיגהם ללכת בהם לבתי תפילותיהם. על כך הוא משיב:

"אע"ג דהנכרי מתכוון לשבח וכבוד ע"ז, מ"מ (מכל מקום) כיון שאינו מלבוש ע"ז גופה ולא תשמיש לה ואין חוק ע"ז לעבדה בכך, רק שע"י זה איכא קצת הידור וכבוד לע"ז לית לן בה ... משום דרכי שלום ...".²⁰

אף אצלו מורגשת ההבדלה בין הנצרות לבין הנוצרי של ימינו. הנצרות היא אלילות, אך לא כל פעולה של נוצרי היא אלילות. וזאת בניגוד לתקופה קדומה, שאסרו כל יין שנגע בו נכרי, כי מן הסתם ניסכו לע"ז.

המהר"ם מלובלין בן דורו של ר' בנימין פירסם כרוזים בימי השוק שלא לעסוק בסתם יינם (הוא התיר רק לגבות חוב), למרות שבתקופתו כבר לא ניסכו יין לעבודה זרה. כל זה נבע מפני שראה בהם עובדי אלילים. כי בשל האיסור "משום חיתון" נאסרה השתיה בלבד ולא הנאה או מסחר, כשם שלא נאסר מסחר בדברים אחרים.²¹

אמנם נשמעו גם דעות אחרות, אך כמעט כולם כתבו על כך כבדרך אגב, במסגרת דרשה וכדומה.²² מורגש שהדברים הם אפולוגטיים, שבאו להשקיט את

20 "משאת בנימין" סי' פ"ו. ספר זה הוצא לראשונה לאור ע"י נכד המחבר בשנת שצ"ג ובשניה תק"כ. בהוצאה השלישית של הספר (וילנא תרנ"ד) הושמטה תשובה זו מן הספר. לאחר סי' פ"ה צויין: "השאלה פ"ו נשמטה". המוציא לאור פחד להסתכן להדפיס ספר, בו צויין מפורשות כי הנצרות היא אלילות. יש מקום להניח, שהרבה חומר על כך לא הגיע כלל לידינו בשל פחד זה.

21 ראה שו"ת מהר"ם מלובלין סי' נ"ג. גם ר' יעקב עמדין התלבט קשות בשאלת הנוצרים. הוא הרחיב את הדיבור בהרבה תשובות בספרו "שאלת יעבץ". אף הוא כאבי סבו בעל "שער אפרים" אומר: "כמדומה המשתף דבר אחר הוא, שמניח את האחדות במקומו לגמרי ... אלא שמכניס אמצעיים בהנהגה ... וכל אלה לא הרבו רשויות ... מה שאין כן הנוצרים עם היותם אומרים שהם האחדות, ובלשונם יכזבו ככל העולה על רוחם" (ח"א, מ"א), בעוד שתחילה הוא נוטה לראות בנוצרים בני נח שאינם מצויים על השיתוף, אך הוא מוסיף שכל זה "לפי דעת קצת מחכמינו" (ראה "עם חלופי תקופות" לע. שוחט סוף פרק ג'. ראה ההערה הבאה).

22 ראה לעיל הערה 9. גם ר' אליעזר אשכנזי (1513—1586) בספרו "מעשה ח"י" בדרשתו על האגדה לפסוק "שפוך חמתך על הגוים" (דפוס ווארשא 1871, ח"ב, ל"ו, ע"ב), מסביר שאין כוונתנו בזה לגוים או אל המלך "אשר בצלו נחיה", כי הם מאמינים בה' וביציאת מצרים. לכן לא ייתכן — הוא אומר — שבהזכרתנו יציאת מצרים שהם מודים בה אנו נקלל אותם. גם "אשר לא ידעון" אינו תואם את הנוצרים, כי הם יודעים את ה'. מורגש הדבר שהדברים מכוונים יותר לנוצרים מאשר ליהודים. להלן נביא דעות, שדוקא בשל כך שהם יודעים את ה' ובועטים בו הם גרועים אפילו מעובדי אלילים.

ודאי שאין לקחת בחשבון את ההצהרות הכוללניות שנדפסו בשערי הספרים מן המאה ה-18, על ההבחנה העקרונית שבין האומות של ימי הקדם לבין האומות הנוצריות. רוב ההצהרות באו כדי לשחד את הצנזורה וכולם כדי שלא לעורר את רוגזם של הנוצרים אדוני הארץ.

הגוים שחשו בצלם. בודדים אולי חשבו כך,²³ בשל הבנת דברי התוספות והרמ"א כפשוטם, שכביכול אין הנכרי מצווה על השיתוף. דבר שאינו מתקבל על הדעת.

מיד עם ראשית הופעת הנצרות, חרף התיימרותה להיות מונותאיסטית, וזאת בתקופה בטרם החליטו מעצבי דת זו על ה"שילוש", ראו בה עבודת אלילים. במכתב המיוחס להדריינוס ששלחו לקונסול סרוינוס הוא מתאר גם את הנוצרים שבמצרים:

"הדריינוס אוגוסטוס שולח לקונסול סרוינוס שלום! מצרים שאותה שיבחת כל כך בפני, סרוינוס יקירי, הכרתי לדעת כארץ קלת דעת, מתנועעת וממהרת לקבל כל להג. כאן עובדי סרפים הם נוצרים, ואלה הקוראים לעצמם בישופים נוצרים עובדים לסרפים".²⁴

האלילות שבנצרות פשטה צורה ולבשה צורה. היא החליפה את אליליה בהתחשב

ברם, גם כשהנושא הובא לדיון עניני, הוא לא מוצח, כאמור, עד תומו, בשל הפחד מהסביבה. כדוגמה לכך אפשר לראות בדברי בעל ה"חות יאיר". בדונו בנושא זה אומר: שהגויים בזמן הזה (הוא גר בסביבה נוצרית ולא מוסלמית) "לאו עובדי ע"ז נינהו לכל מילי אחר שמאמינים בבוא שמים וארץ יתברך שמו וכל הנמצא לרעה בגויים בש"ס ופוסקים לא נכללו הם בזה" (סי' א', דפוס פראנקפורט, ה' ב). אולם באותה תשובה הוא פוסק על פי ההלכה ש"טעות גוי מותרת", בו בזמן שדוקא בנושא זה יש מקום להתייחס אחרת כלפי הנוצרים או גויים בעלי דתות אחרות (ראה סמ"ג, מצוות עשה ע"ד על הנושא "טעות של גוי", כי בימינו יש לישראל "לאחוז בחותמו של הקב"ה שהוא אמת ושלא לשקר לא לישראל ולא לגויים ולא להטעותם בשום ענין..."; ראה גם ים של שלמה, בבא קמא פ"י, סי' כ; חכם צבי סי' כ"ו). הדגש בדבריו הוא כנראה שאינם עובדי ע"ז "לכל מילי", כלומר, במובנים מסויימים שונים הם מעובדי אלילים.

23 ראה דברי "באר הגולה" (ח"מ, סי' תכ"ה): "אלו הגויים אשר אנחנו אומה ישראלית גולים בצל שלהם... מאמינים בחידוש העולם וביציאת מצרים וביקורי הדת וכל כוונתם לעושה שמים וארץ". ר' משה רבקה-ס, מחבר "באר הגולה" היה בן דורם של הש"ך והט"ז, הוא עבר מאורעות גזרת ת"ח ואעפ"כ לא שמר להם טינה בלבד. אותם הגויים עמם בא במגע, האמינו כנראה כפי שהוא כותב, לכן מובנת גם מסקנתו. הוא לא דן על הנצרות ועל הדוקטרינות שלה, אלא על נוצרים כפי שהם. היהדות הולכת בדרכי ה', שאינו מקפח שכר כל בריה. היהדות יודעת להעריך כל קמצוץ טובה שישנו בנצרות. אלה שדברו ב"שבחה" דנו מנקודת ראות זו (לעיל הערה 16).

24 אמנם יש מפקפקים באותנטיותו של המכתב אם אכן יצא מהקיסר. אולם גם אם אינו שלו, הכל מודים שהוא מעשי ידיו של בקי מהנעשה בעת ההיא. במכתב זה יש ביקורת גם על יהודים. הוא מאשים אותם בכישוף, כעוסקים באסטרולוגיה ושהא-ל היחיד שלהם בכלל אינו אל (יחסו של הדריינוס ושל הרומאים ליהודים ידוע, ראה מאמרי "בירור אנדה תמוהה" ב"ניב המדרשיה" תשל"ב/תשל"ג). אך אינו מעלה על הדעת שהם עובדי אלילים, כפי שעשה זאת ביחס לנוצרים (ראו Th. Mommsen, W. Bauer, Rechtgläubigkeit und Ketzerei in ältesten; pp. 485, 1885, Röm. gesch. Christentum, 1934, pp. 51

במקום, בזמן, באוכלוסיה ובחישובים שונים.²⁵ אין כל הצדקה לכלול דת זו במסגרת דת מונותאיסטית. אפשר לומר, שהיא מכילה מוטיבים מונותאיסטיים ותו לא.

נצרות ומינות

לא נעסוק כאן בהגדרת המושג "מין", כי מוצאו האטימולוגי של המונח, המוזכר רבות בדברי חז"ל, טרם הוברר וספק את יתבהר.²⁶ חז"ל ציינו במושג כזה את האדם הנחות ביותר מבחינה הלכתית מטיפוסים שונים ומגוונים.²⁷ אותנו מענינים אותם המקומות בהם אין ספק, שחז"ל התכוונו במונח "מין" ל"נוצרי". תוך עיון באותם המקורות יתברר, כי בעיני חז"ל היתה הנצרות אף גרועה מאיליות. העם היהודי נהג להתפלל משחר ההיסטוריה שלו בטרם היה לעם. "תפילות אבות תיקנום",²⁸ מהם למדו להתפלל כל אחד בנוסח שלו וכפי שעלה על לבו. אנשי כנסת הגדולה קבעו דפוסי תפילה קבועים. התפילה הכילה שבח לבורא עולם ובקשה על צרכים אישיים וצבוריים. מעולם לא נקבעה תפילה נגד עובדי אלילים, עד להופעת הנצרות. כמסופר ביקש רבן גמליאל דיבנה משמואל הקטן לתקן ברכה נגד המינים והיא נכללה בתפילת העמידה, שהיא עיקר התפילה. בטכסט קדום מן הגניזה מוזכרים הנוצרים בפירוש בברכת המינים. חז"ל אף הסבירו מדוע מופלים הנוצרים לרעה ביחס ליתר עובדי האלילים. אפילו ספר תורה שנכתב ע"י מין, ואין בו כל שינוי מהניסוח המקודש ייגנו

25 ראה בספרי "זרמים וכתות ביהדות" פרק נצרות, עמ' 362—364.

על האיליות שבנצרות לא פיקפק כנראה איש. מעשה בהרב אפרים אשרי: "ביום א' ניסן תש"ב נשאלתי בגיטו קובנו, אם מותר לו לאדם להציל את עצמו ע"י קניית תעודת התנצרות (טופשיין) ועל-ידי זה תהיה לו האפשרות לברוח ליערות ולחצטרף לפרטיזנים. תשובה: דבר זה אסור... תבאנא לדינא שאין שום היתר כלל בנידון דידן לרכוש תעודת התנצרות ושמד, אף שהוא חושב שע"י זה יצליח להינצל, אלא מצוה הוא לקדש את השם" (שו"ת "ממעמקים", ניו-יורק, תשי"ט, סי' טו, עמ' ק"ב). לולי האיליות שבנצרות אין כל סיבה לסכן חיי אדם בשל כך, ובחודאי לא, כשהאקט הזה היה פורמאלי בלבד. מן הראוי להוסיף שהרב אשרי לא היה מן המחמירים. זאת אפשר בקלות להרגיש בספרו.

26 ר' ברוך מוספיא מניח שהנוטים מן הדת קראו לעצמם "מאמינים" וחז"ל קראו "מינים". לעומתו טוענים זקס, ליווינסון ואחרים שהשורש הוא "מאמין" בלשון סגי נהור. דרייפוס ראה בשם זה נוטריקון מ-מ'אמין ישי'ו נוצרי. ספרות שלימה נכתבה על נושא זה, אך אין זה מעניננו כאן.

27 כגון, צדוקים וביתוסים; חברים הפרסים והאמגושים; כת היודעים; הנוצרים או היהודים-הנוצרים ועוד. יש לדעת להבחין מתוך הענין למי התכוונו במונח זה. נוסף לאמור, בשל פחד מהכנסיה ואימת הצנזור שובשו, הוחלפו ואף סורסו השמות "צדוקי, כותי, נוצרי, מין, עכרים, גוי, נכרי וכדומה. כך שתמיד חייבים למצוא גם את הנוסח הנכון לפי התוכן ולפי השוואה עם כתבי יד שונים. לפעמים באגדה אחת יש למונח "מין" שתי משמעויות (ראה למשל תולין פ"ז, א).

28 ברכות כ"ו, ב; ירושלמי שם פ"ד, ה"א; תנחומא תשא כג; בראשית רבה ס"ה, יא ועוד ועוד.

(גיטין מ"ה, ב) וההלכה נקבעה ש"אין מצילין אותן מפני הדלקה" (שבת קט"ז, א). ר' טרפון אמר שאם יבואו ספריהם לידי ישרפם על האזכרות שבהם, כלומר לרבות שמות ה'. ויתרה מזו —

"שאפילו הרודף רודף אחרי נכנסתי לבית עבודה זרה (כוונתו לבית אלילים), ולא נכנסתי לבתיהם — והסיבה לכך — שעובדי עבודה זרה אין מכירין אותו וכופרין אותו (נ"א: בו) והללו מכירין אותו וכופרין בו".²⁹

עובדי אלילים, מנהג אבותיהם בידיהם, מאמינים באליליהם ואינם מכירים כלל את אלוקי ישראל. לא כן הנוצרים, הם מכירים אותו, כלומר, הם יודעים היטב את התפיסה היהודית באחדות הבורא, אך הם הכניסו בכוונה תחילה מוטיבים אליליים לאמונת היחוד, בשל כך גרועים הם מעובדי אלילים.

אין לראות בכך סתירה לדברי הרמב"ם, שהן הנצרות והן האיסלם באו לישר דרך למלך המשיח,³⁰ כי אין דבר רע מוחלט שאין בו קורטוב מן הטוב וכיוצא בזה אין בעולמנו טוב שאין בו קורטוב של רע. אנו מגדירים טוב ורע לפי היחס שביניהם.³¹ בדבריו התייחס הרמב"ם לנקודה הטובה שבנצרות. אפשר לסכם את הנושא לארבע דרגות:

נוצרי, עובד אלילים; נצרות ואלילות.

הנוצרי, המכיר באמונת היחוד ומשלב בה אלילות,³² גרוע מעובד אלילים, שהאמת מעולם לא האירה לו פנים. האלילות גרועה מהנצרות, כי זו האחרונה עזרה במדת מה לפקוח את עיני עובדי אלילים.

29 תוספתא שבת פ"ג; ה"ב, הוצאת ליברמן עמ' 58; ראה תוספתא כפשוטה שם עמ' 206.

30 באיגרתו המפורסמת ליהודי תימן. ראה לעיל הערה 16.

31 ראה בספרי "מושגים במחשבת ישראל" שם דנתי בהרחבה וביתר העמקה בנושא זה.

32 אמנם הדברים אמורים בעיקר על הנוצרים הקדמונים וביחוד על היהודים בהם. כי על אלה של ימינו אפשר לומר "מנהג אבותיהם בידיהם", אולם כל זה אמור ביחס לפשוטי העם ולא לתאולוגים ולראשי הכנסייה, שכשלעצמם הם בעלי מחשבה ביקורתית, אלא שאין הם מוכנים להוציא את המסקנות המתבקשות מניתוח הנושא.